

5 הערות בשולי פרשת משפטים

"וְאֵלֶּה הַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר תִּשִׂים לִפְנֵיהֶם" (שמות, כא, 1)

1. בין דברים למשפטים

בפרשה הקודמת קיבלנו את 10 הדיברות המהוות יסוד אמונתנו ודרכנו הנכונה כאן על פני האדמה. בראשית פרשתנו העם נשאר לעמוד מרחוק, משה ניגש אל הערפל ומקבל ממנו את המשפטים שיש לשים לפניהם. מהו הקשר בין דברי האלוהים מהר סיני לבין המשפטים הנמסרים אחר כך למשה? האם יש קשר בין הדיברות לבין המשפטים הבאים בעקבותיהן? משפט ראשון – "כִּי תִקְנֶה עֶבֶד עִבְרִי..." (כא, 2) - לכאורה לא שייך, אבל נאמר שם, בין עשרת הדברים: "וּבִגְדְךָ וּבִתְךָ עֲבָדְךָ וְאֶמְתְּךָ" (כ, 10).

נראה מכאן שיש קשר בין הדיברות למשפטים. אדם שזה עתה יצא מבית עבדים היה נזקק לשמוע בציווי האלוהי, שמוכן מאליו שיש ליהודי המאמין עבד ואמה בביתו. ממהר בעל המשפטים ומסביר את הלכות העבד והאמה העבריים (הדין על ערך האדם וערך העבד יתקיים מאוחר יותר. מצד אחד העבד הוא אדם נברא בצלם: אדון המכה את עבדו למות - נקם וְנָקַם, והמכה את עין עבדו וְשִׁחְתָהּ, או המפיל שן אמתו - משלחם לחופשי. מנגד, עבד הוא רכושו של אדונו ואם הוא מתאושש ממכות אדונו אחרי יום יומיים - הכל בסדר ואין להעניש את מכהו, כי בסה"כ העבד הוא "כספו" של בעליו. ראו שם, 27-20).

נושא שני במשפטים – "מִכָּה אֵיֶשׁ נִמְת מוֹת יוֹמֶת" (כא, 12) - הוא המשכו ופיתוחו של "לא תרצח" (כ, 13).

מכה ומקלל אביו ואמו – מתיחס ל"כַּבֵּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ" (כ, 12). הגונב, השורף ודיני השומרים למיניהם – מתיחסים ל"לא תחמד בֵּית רֵעֶךָ" ו"לא תחמד... עֲבָדוֹ וְאֶמְתוֹ וְשׁוֹרוֹ וְחֲמֹרוֹ וְכָל אֲשֶׁר לְרֵעֶךָ" (כ, 14).

פרשת משפטים מרחיבה ועוסקת גם בנושאים שאינם מפורשים בדיברות – אך היא חלק בלתי נפרד מהדיבור האלוהי של הר סיני.

2. על הקוד האתי

קוד אתי הוא מערכת כללים מחיבת המגדירה את דרכי ההתנהגות של החברה או הארגון העומדים מאחוריו.

מכאן שקוד אתי יכול לאפיין חברה, יכול להגדיר תפיסת עולם כלכלית וחברתית של חברה, יכול להצביע על ייחודה המוסרי של חברה ועל מערכת דעותיה ואמונותיה. פענוח הקוד האתי, ציור קווי האורך והרוחב הקובעים את גבולותיו, בחינת נקודות ההשקה שלו למערכות שכנות וייחודו כמערכת נפרדת, קריאת שפתו המיוחדת והבנת מערכת הערכים המרכזית שעל שדרתה מורכבת מערכת הכללים שלו – כל אלה יכולים ללמד, יותר מכל דבר אחר, על מהותה של חברה, על מטרתיה ושאפיותיה ועל ייחודה ואפיונה מול מערכות אחרות.

אם הנחה זו נכונה, ואם אפשר לומר שעשרת הדברים והחוקים והמשפטים הבאים בעקבותיהם הם הבסיס לקוד האתי של עם ישראל – הרי שיש באפשרותנו להבין מכאן מהו ייחודו של עם מופלא זה.

3. בין אמירה מוסרית לבסיס מוסרי

נו אז מה הוא ייחודו? ידעתי שתשאלו. אני לא יודע, אבל אפשר לבחון חלק מן המאפיינים. כמו למשל: "זכור את יום השבת לקדשו. ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך, ויום השביעי שבת ליהוה אלהיך..." (שמות כ, 8-10) - קידוש היום השביעי כיום מנוחה שוויוני ("אתה ובנך ובתך עבדך ופועלך ובהמתך ובהמתך ונגרך אשר בשעריך" שם). ה"זכור" הזה מרחיב את עצמו בפרשת משפטים לקדושתן של שביעיות נוספות: "כי תקנה עבד עברי, שש שנים יעבד ובשבעת יצא לחפשי חנם" (כא, 2); "ושש שנים תזרע את ארצך ואספת את תבואתה. והשביעת תשמטנה ונטשתה ואכלו אבלי עמך..." (כג, 10-11), ואחר-כך תתוסף גם שנת היובל הבאה לאחר שבע שנות שמיטה, ואשר בה חל שחרור עבדים ויש בה חזרה לנחלת האבות (אדמות שנרכשו במשך השנים ע"י אנשים אחרים, חוזרות לרשות המשפחה אשר זכאית להן עוד מימי ההתנחלות בארץ).

יש כאן אמירה מוסרית ייחודית, ובסיס מוסרי ייחודי עוד יותר. אמירה מוסרית, כי מי עוד קובע בחוק את זכותו של אדם לנוח יום אחד בשבוע, מי עוד קובע בחוק שזכותו של עבד וזכותה של בהמה לנוח יום אחד בשבוע, כפי שזו זכותו של האדון? מי עוד קובע בחוק הגדרה כל-כך לא כלכלית כמו שנת מנוחה לאדמה פעם בשבע שנים, שמי שיאכל את יבוליה בשנה זו יהיו "אבלי עמך" ו"חית השדה"?

ייחודית מוסרית, כי מי עוד קובע בחוק לשחרר חלק מן העבדים כל שבע שנים, ומי עוד מעיז לחייב את העשירים והחזקים בחברה לוותר על האדמות שצברו ולהחזירן לבעליהן הראשונים (או יורשיהם) בשנת היובל?

הבסיס המוסרי לתפיסה האתית הזאת ייחודי עוד יותר: למה מנוחה בשבת? "כי ששת ימים עשה יהוה את השמים ואת הארץ... וינח ביום השביעי על פן ברכך יהוה את יום השבת ויקדשהו" (כ, 11).

למה לשחרר עבד עברי? כי כולנו עבדי האלוהים, ולא ייתכן מצב של עבד לעבד. למה לתת שמיטה לאדמה ולמה להחזיר אדמות בשנת היובל? כי בעליה היחידי של האדמה הזו הוא האלוהים. אנחנו מופקדים לעבדה ולשמרה, אך איננו בעליה.

גם בעמים אחרים אנחנו יכולים למצוא תופעות של שחרור עבדים או של חלוקת קרקעות מחודשת, אך שם אין זה מעוגן במשפט מחייב ואין זה קבוע בספירת השנים. שם זוהי החלטה של מלך כזה או אחר על פי מצפוניו, על פי תפיסותיו החברתיות, על פי עמדותיו הכלכליות ועל פי המצב הכלכלי והחברתי של עמו ברגע נתון. הקוד האתי של ספר שמות אינו מאפשר שיקול דעת בנושאים אלה לשום שליט בשר ודם, ויהיה זה הגדול והחזק שבכולם.

נושא ייחודי אחר בקוד האתי שלנו וביחסו המוסרי לשאלות חברתיות אנחנו מוצאים למשל ב: "וגר לא תונה ולא תלחצנו... כל אלמנה ויתום לא תענון... אם כסף תלנה את עמי את העני עמך לא תהיה לו כנשה לא תשימון עליו נשך. אם חבל תחבל שלמת רעך עד בא השמש תשיבנו לו" (כב, 20-26).

גם עניינים אלה נושאים איתם "תכונה" מיוחדת שאיננו מוצאים כמותה במקומות האחרים: העוברים על מצוות אלו נושאים במלוא האחריות על מעשיהם, ישירות בפני נותן המשפטים: "אם ענה תענה אתו... [את האלמנה והיתום] שמע אשמע צעקתו. וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב..." (כב, 22-23), או "והיה כי יצעק אלי [זה שנגזלה שמתו] ושמעתי כי חנון אני" (שם, 25-26). בעבירות מסוימות שבין אדם לחברו (ובעיקר לחברו החלש ממנו), אין צורך במערכת משפטית של דיון, עדויות וחריצת דין – האחריות איננה כלפי מערכת הצדק הארצית, אלא ישירות כלפי זו האלוהית הרואה, שומעת ויודעת כל.

4. אנכי ה'

עשרת הדברים הניתנים מסיני בין הלפידים, השופרות, העשן והערפל נפתחים בפסוק "אֲנֹכִי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים" (2, כ).

היציאה ממצרים מביאה עמה שני בסיסים מרכזיים בהבנת הקוד האתי:

א. אני הצלתי אתכם מבית עבדים והוצאתי אתכם לחופשי, אני המשחרר שלכם, אני המגן שלכם, אני קיבלתי אחריות על גורלכם ומכאן זכותי להטיל עליכם את חוקותי, משפטי ומצוותי, כמו בכל מערכת אחרת שבין אדון לווסל או בין מלך ועבדיו הכפופים לו.

ב. היציאה ממצרים היא הרבה יותר מאשר היציאה הפיזית ממצרים. היציאה ממצרים היא הסלידה המוסרית וההתנתקות ממי וממה שמסמל יותר מכל את העבדות, את עבודת האילים, את אכזריות השלטון, את תחלואי החברה המתבוססת בעשרה – את אבדן המשמעות של אדם שנברא בצלם.

הקוד האתי של היוצאים ממצרים, עוד לפני שהוא אומר מה אנחנו כן, הוא אומר מה אנחנו לא.

5. אנכי

אז מה עומד במרכז הקוד האתי של העם הזה? אני לא יודע. אבל נראה לי מן המבט החטוף שעשינו, שבבסיס התפישה החברתית, ביחס לארץ, ביחס לאורחות החיים הייחודיים, ביחס המיוחד לחלקיה החלשים יותר של החברה – בכל אלה הגורם המכונן והמאפשר תפיסת עולם מקודשת זו הוא היסוד המצווה "אֲנֹכִי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם".

מה אנחנו, כאנשים חילונים, עושים עם האמת הזאת – זאת שאלה מעניינת ששווה לדון בה פעם.